

Kodaj Dániel

Történelmi antimaterializmus

Ambrus Gergely. 2015. *Tudományos elmefilozófia*. Budapest: L'Harmattan. 319 oldal, 3490 Ft.

Ambrus Gergely legutóbbi könyve a természettudományos alapokra épülő elmefilozófia történeti alapú kritikáját dolgozza ki. A kötet tehát nemcsak filozófiatörténetileg érdekes, hanem azért is, mert az elmével kapcsolatos kortárs álláspontok egy jelentős részének diszkreditálását tűzi ki céljával.

Mielőtt belemerülnénk a részletekbe, érdemes egy pillantást vetni a tudományos elmefilozófia fogalmára. A következő meghatározást kapjuk:

„Tudományos filozófiának” nevezhetjük, nagyon általánosan, az egzakt tudományokkal, a természettudományokkal és a matematikával szövetséges, azok eredményeit és módszereit elismerő, illetve részben alkalmazó filozófiai felfogásokat. Az ilyen megközelítések valódi tudásnak tekintik a tudományok eredményeit, céljuk pedig a tudományos tudás kiegészítése vagy megalapozása filozófiai (ismeretelméleti, metafizikai) eszközökkel. (37)

Ez a leírás, szó szerint véve, ráillik pl. Berkeley vagy Leibniz filozófiájára is. Berkeley és Leibniz is intenzíven érdeklődött kora természettudománya és matematikája iránt (Leibniz mindkettőhöz aktívan hozzá is járult), valódi tudásnak tekintették ezeknek a diszciplínáknak az eredményeit, és a szóban forgó tudás ismeretelméleti, metafizikai kiegészítése vagy megalapozása volt a céljuk – Leibniz esetében az anyagtalan monáoszokat összehangoló isteni harmónia tanával, Berkeley esetében pedig az elmétől független fizikai tárgyak lecserélésével az Isten által okozott érzéki élményekre és ezek rendjére. Mégis furcsa lenne Berkeley vagy Leibniz rendszerét az Armstrongéhoz és Dennettéhez hasonló tudományos filozófia kategóriájába sorolni, hiszen utóbbinak az egyik megingathatatlan axiómája az, hogy nincsenek anyagtalan lények és vannak az emberi tapasztalástól függetlenül létező anyagi struktúrák.

A fenti definíciót talán a kitételvel lehetne pontosítani, hogy a tudományos elmefilozófia (TEF) a valóság pontos és teljes képének tekinti a természettudományos modelleket. Ha viszont ez a kitétel teszi teljessé a definíciót, akkor a TEF voltaképpen azonos a fizikalizmus néven ismert irányzattal, és a *Tudományos elmefilozófia* egy történeti alapú antifizikalista traktátus.

1. A történet

Az olvasó szeme előtt nagyjából a következő történet bontakozik ki. A 19. században három fő álláspont kristályosodott ki az elmefilozófiai viták során a test és elme viszonyával kapcsolatban: az *epifenomenalisták* azt hirdették, hogy a mentális jelenségek okságilag impotens mellékjelenségei a biológiai folyamatoknak, a *paralellisták* szerint a testi és lelki folyamatok egymással párhuzamosan, mintegy két külön síkon zajlanak, a *többspektus-elmélet* hívei pedig úgy vélték, az érzetek és gondolatok, valamint az agyban zajló fizikai események ugyanannak a valóságnak eltérő aspektusai. (Ez utóbbi nézet egyes szerzőknél pánpszichizmusba torkollott, és az elmélet ellenségei néha azzal érveltek, hogy a többspektus-hívők kénytelenek minden fizikai tárgynak mentális állapotokat tulajdonítani.) A vita a század folyamán természetesen eldöntetlen maradt: Dilthey és Husserl végül azt a következtetést vonták le belőle, hogy eleve elhibázott dolog a természettudomány számára hozzáférhető tények felől közelíteni az elméhez.

A történet ezután két, egy angliai és egy kontinentális szálra bomlik. Az angliai szálon Russell nagy elánnal, de kissé kaotikusan próbál egyensúlyozni a természettudományos megközelítés és az érzéki bizonyosság nehezen letagadható tényei között, mialatt a kontinensen Schlick, Carnap és más logikai behavioristák a fizikai és mentális jelenségek elvi ellentétét lecserelik fizikai és mentális leírasmódok ellentétére, kifogva a szelet a 19. századi metafizikai viták vitorlájából. A második világháború után fordulat következik be, a TEF ismét metafizikai színezetet ölt, és a tudományos modellek megint a valóság közvetlen és teljes képének minősülnek. Zárójelbe kerül a Russell által még magától értetődőnek vélt első személyű, érzéki bizonyosság, és a mentális állapotokat vagy az idegrendszer állapotaival azonosítják (Armstrong, Smart), vagy valamiféle társas interpretáció eredményének tekintik (Davidson, Dennett). Ezzel pedig visszatérnek ugyanazok a dilemmák, melyekkel a 19. század hasztalanul birkózott.

A könyv történeti része rendkívül információdús, a fenti összefoglalás csupán íze-lítőnek vagy karikatúrának tekinthető. Különösen izgalmas a 19. századdal foglalkozó rész (3. és 4. fejezet), amit akár önállóan is érdemes elolvasni. Az Ambrus által aprólékosan rekonstruált viktoriánus szerzők kísérteties módon előlegezik meg a kortárs elmefilozófia több kulcstémáját, például Jackson tudásérvét (du BoisReymond – 65), a „magyarázati szakadék” problémáját (56, 65, 84, 94) a test és elme elválasztásának logikai lehetőségét (Tyndall – 56, és Dilthey – 94), és a McGinn-féle episztemikus csökörttségi tézist (du Bois-Reymond – 65). A 20. század elején Schlicknél a fenomenális fogalmak elméletének egy korai változata is felbukkan (135). Az áttekintés elfeledett gyöngyszemeket is rejt, például számomra ilyen volt Machnak a nézete, hogy az érzékelésünkben közvetlenül adódó tárgyak egyszerre mentálisak és fizikaiak (60).

Akadnak persze ma már életképtelennek tűnő érvek és felvetések is. A 19. századi elmefilozófusokat például a jelek szerint mai kollégáinknál sokkal jobban foglalkoztatta, hogy az elme oksági szerepét nem teszi-e lehetetlenné az energiamegmaradás elve (51, 63, 76, 83).¹ De a lejárt szavatosságú érvek és problémák aránya meglepően alacsonynak tűnik ahhoz képest, hogy milyen gyakran köszönnek vissza kortárs témák. Feltűnő például, hogy a pánpszichizmus vagy neutrális monizmus, amit manapság Russell nevéhez szokás kötni, a 19. században az egyik standard álláspont volt (Taine – 58, Spencer – 53, Fechner – 50).

2. A tanulság

A könyv azt sugallja, hogy a fenti történetnek szubsztantív tanulsága van. Ha jól értem, a tanulság az, hogy a 19. századi TEF pontosan azokkal a problémákkal küzdött az elmével kapcsolatos intuitív tények és a természettudományos világnézet összeegyeztetése kapcsán, mint a 20. századi analitikus elmefilozófia, és ugyanúgy képtelen volt kielégítő megoldást adni rájuk. Ez pedig mintha valamiféle induktív alapot nyújtana (vagy erősítené meglevő induktív alapunkat) ahhoz a következtetéshez, hogy a TEF úgy általában alapjait tekintve hibás.

Konkrétabban, Ambrus szerint a TEF alapproblémája az, hogy képtelen hitelesen összeegyeztetni a következő állításokat (278):

- (1) Pszichofizikai típuskorrespondencia áll fenn, vagyis minden mentális eseménytípus valamilyen fizikai eseménytípussal (pl. egy bizonyos agyállapottal) azonos.
- (2) Van mentális okozás, azaz a szándékaink, tapasztalataink hatással vannak a cselekvéseinkre.
- (3) A fizikai folyamatok okságilag zártak abban az értelemben, hogy minden fizikai eseménynek kizárólag fizikai okai vannak (ha van oka).
- (4) Nincs szisztematikus túldetermináció, más szóval nem fordul elő, hogy a legtöbb eseménynek, vagy az események egy jelentős halmazának, mindig két vagy több, önmagában is elégséges oka van.

Ezeket a feltevéseket Ambrus szerint csak a redukatív fizikalizmus elégíti ki, a redukatív fizikalizmus viszont megbukik az érzéki élményekkel kapcsolatos Jackson-féle érveken és a gondolkodással kapcsolatos, hasonló jellegű problémákon.² Másfelől a nem-redukatív fizikalizmus, mely tagadja (1)-et, kénytelen a (2)-t is tagadni, mert ha az agyi

1 Lásd Collins 2011-es cikkét arról, hogy a mai fizika fényében ez a kérdés miért nem feltétlenül releváns.

2 Ez utóbbiak cáfolják a zombik lehetőségét is (lásd 282, valamint Ambrus 2013).

állapotaink önmagukban elégséges okai a viselkedésünknek, akkor az agyi állapotoktól típus szinten eltérő mentális élményeknek nem marad valódi oksági szerep. (1)–(4) tehát egy hamis (reduktív) álláspont, az (1) tagadásának és (2)–(4)-nek a konjunkciója pedig fenntarthatatlan. A TEF ebben az értelemben tehát zsákutcába kerül.

Úgy vélem, Ambrus meggyőző induktív érvet épít fel azzal kapcsolatban, hogy a TEF a 19. század óta folyamatosan küzd a fent jelzett dilemmával anélkül, hogy bármilyen látványos előrelépést tett volna. Kétlem azonban, hogy ez a TEF híveit bármiről meggyőzné, vagyis kétlem, hogy a szóban forgó történeti rekonstrukció érvet szolgáltatna a fizikalizmus ellen. Azért szolgáltathat nehezen érvet ellene, mert a fizikalista eleve nem ismeri el, hogy az elmélete sikertelen, tehát azt sem ismeri el, hogy az elmélete a 19. óta folyamatosan sikertelen. Egy fizikalista, ha van önbecsülése, elutasítja azt a feltevést, hogy a természettudomány rosszul magyarázná az egyes szám első személyű tényeket (vagy hogy egyáltalán magyaráznia kéne őket, olyan értelemben, ahogy az antifizikalista gondolja). A fizikalista tehát az Ambrus által rekonstruált történetet olvasva nem magába száll, hanem elégedetten nyugtázza, hogy kedvenc álláspontját már a 19. században is hirdették, és ezzel a maga részéről elintézettnek tekinti az ügyet.

Ha félretesszük a történeti alapú indukciót, a fennmaradó szubsztantív kifogások ellen is hatékony mentális pajzsokat vethet be a fizikalista. Az egyik érdekes védőpajzs, amit a könyv nem taglal, a Barry Loewer (2007) által felvázolt nem-reduktív fizikalizmus lehet. Loewer az oksági kizárásról szóló híres érv³ méregfogát szándékozik kihúzni, és emiatt gondolatai szorosan kapcsolódnak ahhoz a kérdéshez, hogy (2)–(4) összeegyeztethető-e. Az oksági kizárásról szóló érv nagyon leegyszerűsítve azt mondja, hogy ha a mentális állapottípusok nem agyi állapottípusok, akkor a mentális állapotok (mint mentális állapotok) nem lehetnek valódi okok, hacsak nincs túldetermináció, mert az agyi állapotok önmagukban elégséges okai a viselkedésnek. Loewer ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy ha az okságot kontrafaktuális függésnek tekintjük, akkor egyrészt van mentális okozás, másrészt nincs túldetermináció. Van mentális okozás, mert igaz az, hogy a cselekvésem kontrafaktuálisan függ a mentális állapotomtól (ha másképp döntöttem volna, másképpen cselekszem). És nincs túldetermináció, mert sem az agyállapotok, sem a mentális események nem elégséges okai önmagukban a viselkedésemnek: az, hogy mit teszek, sok más dologtól is függ kontrafaktuálisan, tehát az agyállapoton kívül sok más oka is van. Arról sem lehet beszélni, hogy a mentális esemény nem ugyanúgy oka a viselkedésnek, mint az agyállapot, hiszen mindkettőre igaz, hogy ha nem történt volna meg, akkor a viselkedés sem következett volna be (vagy ha más jellegű lett volna, a viselkedés is más lett volna). Tehát sem az agyállapot, sem a mentális állapot nem elégséges oka a viselkedésnek, de mindkettő valódi oka, az „ok”-nak ugyanolyan (kontrafaktuális) értelmében. Legfeljebb az tűnhet furának, hogy

3 Kim 1989.

a térnek ugyanannak a részén (a koponyánkban) két különböző típusú ok is jelen van (az agyi esemény plusz egy szándék vagy elhatározás). De nem világos, hogy ez miért jelentene komoly problémát. Az így létrejövő nem-reduktív fizikalizmus pedig (2)–(4) mindegyikét fenn tudja tartani.

Az antifizikalista válaszképp elutasíthatja az okság kontrafaktuális elméletét és hangsúlyozhatja, hogy a (2) kapcsán *valódi* okságról beszélünk, nem pusztá kontrafaktuális függésről. De az antifizikalista itt véleményem szerint hátrányba kerül, mert nincsenek igazán meggyőző metafizikai érvek amellet, hogy ez az állítólagos „valódi” okság létezne, sőt, eleve az is eléggé homályos, hogy pontosan mi lenne az.⁴ A természettudomány utóbbi száz éve bőségesen visszaigazolta Russell 1912-es tézisé, miszerint az oksági törvényszerűség olyan, mint a monarchia: egy letűnt kor maradványa, ami csak azért maradt fenn, mert azt hiszik róla, hogy ártalmatlan. A fizikának, kémiának és biológiának továbbra sincs szüksége a „valódi” okság fogalmára, csak a kontrafaktuális függéshez hasonló fogalmakra, vagy legalábbis jó érvek szólnak amellet, hogy ez a helyzet. Emiatt pedig az antifizikalistának nehezen megnyerhető metafizikai vitákba kell bocsátkoznia az okság valódi természetéről ahhoz, hogy a Loeweréhez hasonló nem-reduktív fizikalizmussal szembe tudjon szállni.

Ambrus többször is utal arra, hogy a fizikalizmus „harmadik személyű” okságfogalma nem kielégítő (274, 279), de nem derül ki, hogy milyen lenne az ennél kielégítőbb, „első személyű” okságfogalom, és miért volna eleve összeegyeztethetetlen a természeti oksággal.⁵ Persze ez nem jelenti azt, hogy első személyű okságfogalom nincs; könnyen lehet, hogy van, és nagyon érdekes lenne értesülni a jellegzetességeiről. Ugyanakkor még egy ilyen okságfogalom sem feltétlenül jelentene elmozdulást a fenti dialektikus patthelyzetben, a következők miatt.

Jelölje „E-okság” az első személyű okságot és „F-okság” a fizikai okságot. Hacsak nem kimutatható, hogy az E-okság metafizikailag összeegyeztethetetlen az F-oksággal (vagyis ha nem kimutatható, hogy az E-okság inherensen dualista jelenség), akkor a nem-reduktív fizikalista az E-okság fogalmával felfegyverkezve vígan fenntarthatja (2)–(4)-et. Hivatkozhat ugyanis arra, hogy az E-okozás miatt nincs túldetermináció: az

⁴ Vélhetőleg a Ned Hall (2004) által „produktív okozásnak” nevezett jelenségről van szó, melynek során az okok „létrehozzák” okozataikat. Ennek a modellnek az általam ismert egyetlen részletes kifejtése – pontosabban az egyetlen részletesen kifejtett metafizikai nézet, melybe a produktív ok fogalma beillik – a fundamentális erők és diszpozíciók elmélete, ami az utóbbi kb. húsz évben komoly karriert futott be az analitikus metafizikában (Bird 2007, Chakravarty 2007, Molnar 2003, Mumford 1998). A fundamentális erők az okság magyarázatán kívül állítólag a természettörvényeket (Mumford 2004) és általában a modalitást (Vetter 2015) is megmagyarázzák. Ezek az állítások azonban vitathatóak, és a vita meglehetősen elvont metafizikai kérdések körül forog, melyek kapcsán az antifizikalista nem állíthatja, hogy a szembenálló (kontrafaktualista) fél nyilvánvalóan elhibázott alapokról indul ki.

⁵ A történelmi részben találunk pár felvetést Sigwart (73), illetve Wundt (86) kapcsán, de ezekből nehéz pontos képet alkotni.

agyállapot F-okozza a viselkedést, a mentális állapot ugyanakkor E-okozza a viselkedést, tehát nincs az „ok” szónak olyan értelmezése, mely szerint a viselkedésnek egynél több oka lenne.

Ambrus könyve természetesen sokkal gazdagabb annál, hogysem redukálható lenne erre az egyetlen problémára; a fent említett témákon kívül külön fejezeteket olvashatunk Russell nézeteinek több évtizedes fejlődéséről, a bécsi körről, Davidsonról és Dennettről, a történeti rekonstrukciókat keretező részek (az 1. és 12. fejezet) pedig különálló antifizikalista tanulmányként is olvashatók. Akit érdekel az elmefilozófia elmúlt százötven éve, biztosan talál a kötetben valami érdekeset, és érzékletes képet kap a mai analitikus viták előtörténetéről. Lezárásként érdemes megjegyezni, hogy a tanulságok nem terjeszthetők ki az analitikus elmefilozófia egészére, hiszen antifizikalisták is jelen voltak és vannak a színtéren, már az Ambrus által vizsgált időszakban is, de még inkább manapság, amikor reneszánszukat élik a dualizmus, emergentizmus és antinaturalizmus különféle formái.

Bibliográfia

- Ambrus Gergely. 2013. „A gondolat természete: intuicionizmus vagy szimbolizmus?” In *Filozófiai intuíciók – filozófusok az intuícióról*, szerk. Forrai Gábor, 55–67. Budapest: L'Harmattan.
- Bird, Alexander. 2007. *Nature's Metaphysics*. Oxford: Clarendon Press.
- Chakravartty, Anjan. 2007. *A Metaphysics for Scientific Realism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collins, Robin. 2011. „The energy of the soul.” In *The Soul Hypothesis*, szerk. Mark C. Baker – Stewart Goetz, 123–37. New York: Continuum.
- Hall, Ned. 2004. „Two concepts of causation.” In *Causation and Counterfactuals*, szerk. John Collins – Ned Hall – L. A. Paul, 225–276. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Kim, Jaegwon. 1989. „Mechanism, purpose, and explanatory exclusion.” *Philosophical Perspectives* 3: 77–108.
- Loewer, Barry. 2007. „Mental causation, or something near enough.” In *Contemporary Debates in Philosophy of Mind*, szerk. Brian P. McLaughlin – Jonathan Cohen, 243–264. Oxford: Blackwell.
- Molnar, George. 2003. *Powers*. Oxford: Oxford University Press.
- Mumford, Stephen. 1998. *Dispositions*. Oxford: Clarendon Press.
- Mumford, Stephen. 2004. *Laws in Nature*. London: Routledge.
- Russell, Bertrand. 1927. *The Analysis of Matter*. London: Kegan Paul.
- Vetter, Barbara. 2015. *Potentiality*. Oxford: Oxford University Press.